

ti'z-Zerkâliyyeti'l-Câmî'a (nşr. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *Mecelletü Da'fe-ti'l-hak*, sy. 241 [Rabat 1985], s. 20-25; sy. 242, s. 19-24; a.m.f., *İlmü'l-mevâkîit: usûlühû ve menâhicühû*, Muhammediye 1407/1986, s. 136-174) adıyla ihtisar etmiştir. Osmanlı Padişahı II. Bayezid'in emriyle Mîrim Çelebi eserin konusunu oluşturan usturlap hakkında Farsça bir risâle yazmıştır; bir nüshası Kandilli Rasathânesi Bilim Tarih Müzesi'ndedir (nr. 120/3). Müellifin bu risâleleri üzerine yapılmış en son çalışma Roser Puig Aguila'a aittir (*Los tratados de cnostruccion y uso de la Azafea de Azarquiel*, Madrid 1987). İbnü'z-Zerkâle'nin safiha adlı aleti, İbn Tîbûgâ (Tayboğa) adlı astronomi bilgininin icat ettiği "şekkâzî" adıyla bilinen kadrânın da temelini oluşturmuştur. İbn Tîbûgâ'nın aletine bu ismi vermesi, safihadan bahseden yazmalarda "şekkâziyye" adının da kullanılmış olmasıyla ilgilidir. 6. *Tratado de la lámina de los siete planetas*. 1081 yılında yazılıp İbn Abbâd el-Mu'temid'e ithaf edilen eserin önemi Merkür'ün yörüngesinin eliptik olduğu iddiasını taşımasıdır. X. Alfonso'nun emriyle Kastilya diline çevrilen nüshada bu husus çizimlerle gösterilmektedir (Samsó – Mielgo, XXV/4 [1994], s. 289-292). İbnü'z-Zerkâle bu eserinde, Kepler'in *Astronomia nova*'sında Mars için yaptığını çok önceden ortaya koymuş ve ilk olarak eliptik yörünge kavramına ulaşmıştır. Kepler'in onun bu fikirlerinden yararlanmış olabileceği akla gelse de bu konuda henüz bir delil bulunmamaktadır (DSB, XIV, 594). 7. *Kitâbü't-Tedbir*. Astroloji eseridir (Brockelmann, GAL, I, 623). 8. *Kitâbü'l-Medhal ilâ 'ilmi'n-nücüm* (Süleymaniye Ktp., Fâtihi, nr. 3439, vr. 142-150).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kiftî, *İlbârü'l-ulemâ'* (Lippert), s. 57; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilâ* (nşr. Alfred Bel – M. Ben Cheneb), Cezayir 1920, I, 169-170; Suter, *Die Mathematiker*, s. 109-111; Brockelmann, GAL, I, 623; Suppl., I, 862; Sarton, *Introduction*, I, 758-759; Sezgin, *GAS*, V, 52-53, 187; VI, 41-45, 50-51; J. Vernet, "al-Zargâli (or Azarquiel)", DSB, XIV, 592-595; Jolio Samsó – Eduardo Millás, "Ibn al-Bannâ", Ibn Ishâq and Ibn al-Zarqâlluh's Solar Theory", *Islamic Astronomy and Medieval Spain* (ed. Julio Samsó), Norfolk 1994, s. 1-35; Julio Samsó – Honorino Mielgo, "Ibn al-Zarqâlluh on Mercury", *Journal for the History of Astronomy*, XXV/4, Cambridge 1994, s. 289-296; Fatin Gökmen, "İbnüzzerkale", *IA*, V/2, s. 876-878; Muhammed es-Süveysî, "İbnü'z-Zerkâle", *Mevsû'atü'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Amman 1993, s. 262-264.

MUAMMER DIZER

İBNÜ'Z-ZEYYÂT, Muhammed b. Abdülmelik (ابن الزيات ، محمد بن عبدالمك)

Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdülmelik
b. Ebân b. Ebi Hamza ez-Zeyyât
(ö. 233/847)

Abbâsî veziri, kâtip, şair,
edip ve dil âlimi.

173 (789) yılında Bağdat'ta doğdu. Kerhli zengin bir tüccarın oğlu olduğundan iyi bir öğrenim gördü. İlme, şiir ve edebiyata ilgi duyuyor, babası ise ticaretle meşgul olmasını istiyordu. Halife Me'mûn'un valilerinden Hasan b. Sehl'i öven kasidesine karşılık 10.000 dirhem ihšana nâil olunca babası meslek seçimi konusundaki ısrarından vazgeçti. Bu olaydan sonra kendini ilmi çalışmalara veren İbnü'z-Zeyyât özellikle nahiv ve lugat alanlarında temayüz etti.

Me'mûn'un halifeliğinin sonlarına doğru Dîvânü'n-nafakât'ın başına getirilen İbnü'z-Zeyyât, Mu'tasım-Billâh'ın hilâfeti-nin üçüncü yılında vezirliğe tayin edildi (836) ve halifenin ölümüne kadar altı yıl vezirlik yaptı. Bu görevi Vâsiḳ-Billâh döneminde de (842-847) sürdürdü. Vâsiḳ-Billâh'ın veliâht belirlemeden önce vefatı üzerine Abbâsî tarihinde ilk defa devlet erkânı yeni halifeyi seçmek için hilâfet sarayında bir araya geldi. Yapılan müzakereler sonunda Mu'tasım'ın oğlu Ca'fer, Türk kumandanları tarafından Mütevekkil-Alellah unvanıyla halife ilân edildi. Bu emrivâki karşısında mecliste hazır bulunan diğer devlet ricâli de Ca'fer'e biat etmek zorunda kaldılar. Vezir İbnü'z-Zeyyât'ın kendisinden yana olmadığını farleden Halife Mütevekkil, onu Vâsiḳ-Billâh devrindeki bazı tasarruflarını bahane ederek hapsetti; mallarına da el konuldu. Bizzat kendisinin başkalarını cezalandırmak için yaptırmış olduğu çivili demire asılan İbnü'z-Zeyyât bu işkenceye birkaç gün dayanabildi ve 19 Rebîülevvel 233'te (2 Kasım 847) öldü. Bazı kaynaklarda ölümünden kısa bir süre önce Mütevekkil'e hitaben bir şiir yazdığı, bu şiirden çok etkilenen halifenin İbnü'z-Zeyyât'ın asıldığı yerden çıkarılmasını emrettiği, ancak onun bu emir yetkililere ulaşmadan önce öldüğü kaydedilmektedir.

İbnü'z-Zeyyât'tan kibirli, haşin, halka zulmeden bir vezir olarak bahsedilmektedir. Onun, "Bağışlama insan tabiatının bir zaafıdır" sözü acımasızlığını göster-

mesi bakımından dikkat çekicidir. Vezirliğinin ilk dönemleri olan Mu'tasım-Billâh ve Vâsiḳ-Billâh devirleri Mu'tezilî düşünce ve görüşlerin siyasî iktidar tarafından desteklendiği, halkın ve ulemânın bu görüşleri kabule zorlandığı yıllardı. Bunlar arasında üzerinde en çok durulana, Kur'an'ın mahlûk olduğu ve Allah'ın âhîrette müslümanlar tarafından görülemeyeceği görüşleridir. Me'mûn zamanında başlatılan dinî siyaset ondan sonraki iki halife döneminde de sürdürülmüştür. Siyasî iktidarın desteklediği bu görüşler kabul edilmediği veya aleyhine bir ortam hazırlama teşebbüsüne girildiğinde İbnü'z-Zeyyât tarafından şiddetle bastırılmış ve savunucuları idama kadar varan cezalara çarptırılmıştır. İbnü'z-Zeyyât'ın baskıcı tutumunun diğer bir örneği, Başkadı Ahmed b. Ebû Duâd'ı ve bazı kâtipleri eleştirerek onlara suç isnat etmesi ve Halife Vâsiḳ-Billâh tarafından cezalandırılmalarını sağlamasıdır. İbnü'z-Zeyyât özellikle hilâfeti-nin ilk yıllarında Vâsiḳ-Billâh üzerinde çok etkili olmuş, halife, İbnü'z-Zeyyât'ın meclise gelişinde herkesin ayağa kalkmasını emretmiştir.

İbnü'z-Zeyyât, devrin ilim ve edebiyat hayatında önemli yeri olan bir devlet adamı idi. Huneyn b. İshak, Câlîñüs'un *Kitâbü's-Şavt* (*De Voce*) adlı eserini onun adına tercüme ettiği gibi Câhiz de *Kitâbü'l-Hayevân* ile *Risâletü'l-Câhiz fi'l-ğadab ve'r-rızâsı* ona takdim etmiştir. Cehşiyârî, İbnü'z-Zeyyât'ı akıllı, devlet idaresinde mahir, şiir, edebiyat ve hitabet konusunda zamanın en yetenekli siması olarak tanıtır (*el-Vüzerâ' ve'l-küt-tâb*, s. 64). Ebû'l-Ferec el-İsfahânî de ancak Mu'tasım-Billâh, Vâsiḳ-Billâh ve Mütevekkil-Alellah'a kâtiplik yapmış olan İbrâhim b. Abbas es-Sûlî'yi ona denk görür. Kullandığı lafızları çok iyi seçen, belâğat ve güçlü şair olarak ün yapan İbnü'z-Zeyyât kitâbet, şiir, edebiyat, devlet adamlarıyla ilgili usul ve prensipler, ayrıca riyâset âdâbi mesleğinde zamanının nâdir kişileri arasında yer alır.

İbnü'n-Nedîm, İbnü'z-Zeyyât'ın şiirlerini elli varaklık bir kitapta topladığını kaydeder; bu kitap, Cemîl Saîd tarafından *Dîvânü İbni'z-Zeyyât* adıyla açıklamalı olarak neşredilmiştir (Kahire 1949, 1410/1990). İbnü'z-Zeyyât methiye, mersiye, gazel ve hiciv türü şiirler yazmış, bu şiirlerinde sevgi, hasret, serzeniş gibi konuları işlemiştir. Methiye türü şiirleri kısa kıtalar ve uzun kasideler halindedir. İbn Ebû Duâd'ı hicveden doksan beyitlik man-

zumesi en tanınmış şiirlerindendir. Mer-siye ve gazel türünde de başarılı olan İb-nü'z-Zeyyât bazı şiirlerinde eğlence ve iç-ki meclislerini, bazılarında da Abbâsî yö-netimine karşı ortaya çıkan ayaklanma-ları tasvir etmiştir. Mu'tasım-Billâh'ı öven kasidesinde olduğu gibi methiye türün-deki şiirleri halifelerin zaferlerini anlatan birer belge niteliğindedir. İbnü'z-Zeyyât'ın şiiri Abbâsî şiirindeki yenilik hareketini temsil eder. Onun şiirinde karikatürize edilmiş tasvirler de görülür. Bir kısım şi-irlerinde de Fars medeniyetinin Arap me-deniyetiyle kaynaşmasının izlerine rast-lanır. İbnü'z-Zeyyât'ın, mektuplarını ve diğer eserlerini içeren *Dîvânü resâ'il* adlı bir eserinin bulunduğu da kaydedil-mektedir. Fâyiz Alemüddin el-Kays'ın İb-nü'z-Zeyyât hakkında el-Câmiatü'l-Lüb-nâniyye'de hazırladığı *Muhammed b. 'Abdilmelik ez-Zeyyât* adlı doktora te-zi yayımlanmıştır (Beyrut 1983).

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IX, 156-160; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, Kahire 1965, V, 121 vd.; VI, 165; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küt-tâb*, s. 64; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 47, 66, 88 vd.; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, Beyrut 1986, XXIII, 51-80; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Te-ceddüd), s. 191, 210; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 342 vd.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 94-103; Zehe-bî, *A'lâmü'n-nübela'*, XI, 172-173; Brockel-mann, *GAL Suppl.*, I, 121; D. Sourd, *Le vizirat 'abbâside de 749 a 936*, Damas 1959, I, 254-269; a.m.f., "İbn al-Zayyât", *EP* (İng.), III, 974-975; Sezgin, *GAS*, II, 576-577; a.m.f., *GAS* (Ar.), II/4, s. 158-159; Şevki Dayf, *Târîhu'l-edeb*, III, 559-564; Cemil Saîd, *Muhammed b. 'Ab-dilmelik ez-Zeyyât: el-Vezîr el-kâtib eş-şâ'ir*, Bağdad 1410/1990; Ali Şelak, *Merâhilü'te'av-vürî'n-neşri'l-'Arabî*, Beyrut 1992, II, 214-227; Mahmut Kırkpınar, *Abbasi Halifesi Mutevekkil ve Dönemi* (doktora tezi, 1996), MÜ Sosyal Bi-limler Enstitüsü, s. 55-62; Süreyyâ Abdülmün-'im Cevde, "Muhammed b. 'Abdilmelik ez-Zey-yât şâ'iren", *Mecelletü'z-zehrâ*, sy. 6, Kahire 1988, s. 45-77; K. V. Zettersten, "Muhammed b. Abdülmelik", *IA*, VIII, 475; Abdülkerim Gülşenî, "İbn Zeyyât", *DMBİ*, III, 635-638.

MUSTAFA ZEKİ TERZİ

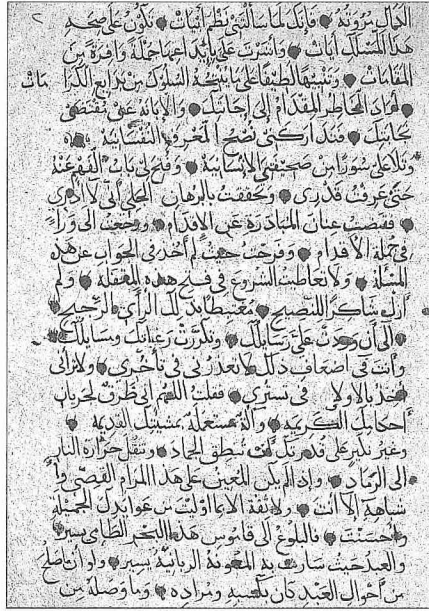
İBNÜ'Z-ZEYYÂT el-KELÂÎ

(ابن الزيات الكلاعي)

Ebû Ca'fer Ahmed b. el-Hasen
b. Ali el-Kelâî
(ö. 728/1328)

Kıraat âlimi, mutasavvif.

650 (1252) yılı civarında Mâleka'ya (Ma-laga) bağlı Belleş'te (Belliş, Velez) doğdu. İb-nü'l-Cezerî kendisini ayrıca Hamevî nisbe-siyle de zikreder. Ebû Ca'fer İbnü't-Tabbâ'er-Ruaynî'den kırâat-i seb'a tahsil etti;

İbnü'z-Zeyyât el-Kelâî'nin *Taḥṣilü'l-ḥaḳika fî tafṣilî'l-tarîka* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3912)

Ebû Ali Hüseyin b. Ali Ahvas el-Fihri'den de kıraat ilminde faydalandı ve icâzet al-dı. Dayısı Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Mez-hicî, Ebû'l-Hasan Fazl b. Fazîle el-Meâfirî, Ebû'l-Fazl İyâz b. Muhammed, İbn Ebû'r-Rebî, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî gibi âlim-lerden çeşitli ilimlerde istifade etti. Ebû'l-Hasan Fazl b. Fazîle el-Meâfirî'den tasav-vuf terbiyesi aldı. Kendisinden Belleş ka-dısı olan oğlu Ebû Bekir, Ebû Abdullah Muhammed b. Câbir el-Vâdîşî gibi şah-siyetler kırâat-i seb'a okudu. Belleş Camii hatibi olan İbnü'z-Zeyyât sık sık Gırnata'ya (Granada) gidip gelmiş; onun bu ziya-retleri ilmî ilişkiler, toplumun kendisine duyduğu ihtiyaç, bizzat sultanın daveti, bazı melikler arasında elçilik görevi yap-mış olması gibi sebeplerle açıklanmıştır (İbnü'l-Hatîb, *el-lḥâta*, I, 295). 17 Şevval 728'de (25 Ağustos 1328) Belleş'te vefat etti.

Ebû'l-Kâsım b. İmrân, İbnü'z-Zeyyât'ın parlak bir edip, çeşitli ilimlerde söz sahibi bir âlim sayıldığını ve bu ilimlerin çoğun-da manzum eserler verdiğini belirtmiş, Ebû'l-Kâsım'ın bu değerlendirmesini nak-leden Zehebî de onun üstün ahlâk sahibi bir kişi olduğunu söylemiştir. Burhâned-din İbn Ferhûn ise İbnü'z-Zeyyât'ın güzel ahlâk, parlak hitabet ve ibadete düşkün-lük gibi niteliklerinden söz etmiş; Kur'an tecvidi konusundaki üstünlüğüne, fıkıh,

Arap dili ve edebiyatı, aruz, tefsir gibi alanlarda söz sahibi olduğuna işaret et-miştir.

Eserleri. İbnü'z-Zeyyât'ın çeşitli konu-larda telif ettiği eserlerden yalnız birinin günümüze ulaştığı bilinmektedir. Onun kaynaklarda zikredilen başlıca eserleri şunlardır: 1. *Lezzâtü's-sem' fi'l-kırâ'â-ti's-seb'a*. Manzum bir eser olup Şâtîbî'nin aynı konudaki *Hırzû'l-emânî* adlı kasi-desinin benzeridir. 2. *el-Meşrebü'l-aş-fâ fi'l-me'rebi'l-evfâ*. Akaide dair 1000 küsur beyitlik bir eserdir (a.g.e., I, 289; İbn Ferhûn, I, 196). 3. *Üssü mebbe'l-'ilm ve re'sü (üssü) ma'ne'l-ḥilm*. Ke-lâm ilmine mukaddime mahiyetindedir. 4. *en-Nefḥatü'l-vesîme (eş-Şaḥḥatü'l-ve-sîme, es-Sefḥatü'l-vesîme)* ve *l-minḥa-tü'l-cesîme*. İtikad, fıkıh usulü, fûrû ve tasavvufa ilgili dört ana konuyu ihtiva etmektedir. 5. *Raşfü nefâ'isi'l-le'âli ve vaşfü arâ'isi'l-me'âli*. Nahve dair bir eserdir. 6. *Kâ'idetü'l-beyân ve zâbiḥa-tü'l-lisân*. Arap diliyle ilgilidir. 7. *el-Ma-ḳâmü'l-mahzûn fi'l-ke'lâmi'l-mevzûn*. 1000 küsur beyitlik bir manzumedir (İb-nü'l-Hatîb, *el-lḥâta*, I, 289; İbn Ferhûn, I, 196). 8. *Taḥṣilü'l-ḥaḳika fî tafṣilî'l-tarî-ka*. Tasavvufa dair 1019 beyitlik kasîde-i tâiyye olup bir nüshası Süleymaniye Kü-tüphanesi'nde kayıtlıdır (Hacı Mahmud Efendi, nr. 3912, 28 varak).